

MIROŚLAWA DROZD-PIASECKA

ZMIANY POSTAW LUDNOŚCI WIEJSKIEJ DO ZIEMI

Założenia i wyniki badań wsi południowo-wschodniego Mazowsza

Problematyka współczesnych przemian tradycyjnej wsi i jej kultury jest podejmowana od kilkunastu lat w różnych ośrodkach etnograficznych kraju. Jednym z zagadnień szczegółowych, nad którymi prowadzono ostatnio prace badawcze w Zakładzie Etnografii IHKM PAN w Warszawie, był proces zmian postaw ludności wiejskiej w stosunku do ziemi.

Celem badań było: 1) odtworzenie procesu zmian postaw ludności wiejskiej w stosunku do ziemi jako własności i warsztatu pracy w kilku wsiach pd.-wsch. Mazowsza w okresie ostatniego 100-lecia; 2) odtworzenie konkretnych zachowań, które są efektem tych postaw wraz z czynnikami je determinującymi; 3) zweryfikowanie popularnego w literaturze i stereotypach myślenia poglądu, że ziemia traci swą wartość na terenach będących pod bezpośrednim wpływem procesów industrializacji i urbanizacji¹, które powodują głównie zmiany stosunku do ziemi jako wartości ekonomiczno-zabezpieczającej, społecznej i prestiżowej².

Za punkt wyjścia przyjęto, że ziemia w chłopskim systemie wartości po uwłaszczeniu (1864 r.) należała do wartości o randze nadrzędnej, cenionych najwyżej. Była ogniskową systemu ekonomiczno-społeczno-kulturowego. Ten agrocentryczny układ odniesienia determinował życie jednostki i całej zbiorowości we wszystkich dziedzinach. Ilustrują go przytoczone poniżej fragmenty niektórych prac.

Jak zauważa W. Grabski:

¹ W rejonie „uprzemysławianym [...] powstają degradacje ziemi i pojawia się jej funkcja ujemna [...] a jednocześnie, mimo że nielicznie, wydają się silniejsze funkcje ziemi związane z jej wartością profesjonalną”. Por. E. Jagiełło-Łysio wa, *Zawód rolnika w świadomości społecznej dwóch pokoleń wsi. Studium na przykładzie wybranych społeczności lokalnych i pamiątek*, Warszawa 1969, s. 91.

² Por. Jagiełło-Łysio wa, *Zawód...*, s. 7. Oczywiście w tej sytuacji zmiany powinny wpływać na tworzenie się nowych wzorów kariery i awansu.

„Obserwacja życia wiejskiego wskazuje, że rolnik ma inne nastawienie w stosunku do warsztatu swej pracy niż rzemieślnik lub fabrykant, że ziemia nie jest traktowana wyłącznie jako warsztat pracy, bo jest jednocześnie i siedzibą rodzin ludzkich, czyli, że ziemia jest potrzebna człowiekowi nie tylko jako źródło dochodu, lecz dla prowadzenia pewnego trybu życia i zapewnienia go przyszłym pokoleniom. Dla wieśniaka gospodarstwo rolne to cała atmosfera jego życia, która ma dla niego wartość nie tylko jako sposób do życia, ale jako sposób życia”³.

O swoistym systemie agrocentrycznym ukształtowanym jeszcze w ustroju feudalnym tak pisze K. Dobrowolski:

„Na przełomie XIX i XX wieku w południowej Małopolsce ocena ziemi jako źródła zabezpieczającego egzystencję chłopą była bardzo wysoka. Wynikało to m.in. z rentowności ziemi w owym czasie i istniejącego wówczas powszechnie znaczenia ziemi jako wartości, której posiadanie wyznaczało [...] najwyższy szczebel społeczny ziemiaństwu w stratyfikacji społecznej [...] dużą rolę w tych ocenach odgrywały długotrwałe przyzwyczajenia przenoszone z pokolenia na pokolenie, wtopione w tradycyjny styl życia i myślenia wiejskiej społeczności, słabo powiązanej z szerszym światem”⁴.

Jak zauważa autor, posiadanie ziemi było dla środowiska wiejskiego ważnym źródłem zabezpieczającym egzystencję chłopską. S. Czarnowski natomiast stwierdza wręcz, że była to kulturowa wartość nadrzędna, wyznaczająca miejsce w hierarchii społecznej⁵.

„Matka ziemia — jak zaznacza w innym miejscu K. Dobrowolski — stanowiła żywą istotę [...] była świętą. Wymagała też odpowiedniej czci. Z niej wyrastało życie i życie do niej wracało [...] Od matki ziemi zależy życie rodziny. Trzeba ją [...] mieć w szczególnym poszanowaniu. Matka ziemia jest wdzięczna, gdy się jej nie zaniedbuje, gdy ją się starannie uprawia, zgodnie z prawem Bożym. Wówczas odwzajemnia się dobrymi plonami, ale znieważona przez niedbalstwo gospodarzy może się mścić”⁶.

Ziemia w odczuciu chłopskim była zatem również i wartością sakralną⁷, a obowiązek pracy na niej i szacunek do tej pracy były niepodważalną wartością społeczno-moralną.

³ Por. W. Grabski, *System socjologii wsi*, „Roczniki Socjologii wsi”, t. 1: 1936, s. 98.

⁴ K. Dobrowolski, *Trzy studia z teorii kultury ludowej*, [w:] *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, Wrocław 1966, s. 112.

⁵ Por. S. Czarnowski, *Podłoże ruchu chłopskiego*, [w:] *Dzieła*, t. 2, Warszawa 1956, s. 173, 175, 184.

⁶ K. Dobrowolski, *Tradycyjna rodzina chłopska w południowej Polsce na przełomie XIX i XX w.*, [w:] *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, Wrocław 1966, s. 224-225.

⁷ Wg badacza kultury ludowej Słowian, Kazimierza Moszyńskiego, uznawanie ziemi za matkę i świętą jest powszechne nie tylko wśród ludności polskiej, ale i większej rzeszy słowiańskiej, co znakomicie ilustruje poniższe stwierdzenie: „Bodaj, że powszechniej niż matką bywa ziemia u Słowian nazywana świętą. Zwłaszcza na zachodzie Słowiańszczyzny słyszymy o świętej ziemi na każdym kroku”. K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, Warszawa 1967, t. II, cz. 1, s. 511.

Ten system wartości — z centralnym miejscem ziemi — utrzymywał się przede wszystkim na skutek niskiego poziomu sił wytwórczych w rolnictwie, trwałości osadniczej, partriarchalnemu ustrojowi rodziny oraz prawnemu i ekonomicznemu uciskowi⁸. Pewne widoczne symptomy zmian zaczynamy w nim obserwować dopiero w okresie międzywojennym, gdy ulegają zmianie warunki życia i bytu ludności wiejskiej (np. na skutek karłowacenia gospodarstw, przeludnienia wsi, powstawania znacznego odsetka ludności bezrolnej, cyklicznych kryzysów rolno-przemysłowych etc.) ulega załamaniu przekonanie, że ziemia jest podstawowym źródłem egzystencji⁹.

Agrocentryczny, pomocniczy model nominalny (inaczej pojęciowy, idealny czy też konceptualny)¹⁰, skonstruowano więc na podstawie prac polskich badaczy kultury chłopskiej z pierwszej połowy naszego stulecia, m.in. S. Czarnowskiego, W. Grabskiego, F. Bujaka, K. Dobrowolskiego, J. Chałasińskiego¹¹, a także pamiętników J. Słomki¹² oraz pamiętników zainicjowanych i opracowanych przez Instytut Gospodarstwa Społecznego¹³.

Modelowi agrocentrycznemu — odpowiadającemu w zasadzie rzeczywistości wsi tradycyjnej końca XIX w. — w którym ziemia stanowiła element strukturotwórczy chłopskiego systemu społeczno-ekonomicznego i kulturowego, przeciwstawiono model procesu przemian nadrzędnej do tej wartości aksjologicznej — ziemi. Do jego skonstruowania wykorzystano współczesne opracowania poświęcone przeobrażeniom tradycyjnej kultury wiejskiej, m.in. K. Dobrowolskiego, B. Gałęskiego, J. Turskiego, J. Turowskiego, B. Jagiełło-Lysiowej, B. Tryfan, B. Kopczyńskiej-Jawor-

⁸ Dobrowolski, *Trzy studia...*, s. 80-81.

⁹ Por. K. Dobrowolski, *Studia nad teorią zawodów*, [w:] *Sprawozdania z posiedzeń Komisji PAN w Krakowie*, 1963 r., Kraków 1964, s. 206-207.

¹⁰ Por. K. Małkowska, *Uwagi o modelu*, „*Etnografia Polska*”, t. 13: 1969, z. 1, s. 15-16.

¹¹ Wykorzystano m. in. takie prace, jak: F. Bujak, *Zmłóca, wieś powiatu limanowskiego*, Kraków 1903; S. Czarnowski, *Podłoże ruchu chłopskiego*, [w:] *Dzieła*, t. 2, Warszawa 1956; W. Grabski, *Materiały w sprawie włościańskiej*; tenże, *Reforma rolna a moralno-religijny stan wsi*, Warszawa 1937; K. Dobrowolski, *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, Wrocław 1966; tenże, *Włościańskie rozporządzenie ostatniej woli na Podhalu w XVII i XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały*, Kraków 1933; tenże, *Studia nad teorią zawodów*; tenże, *Przeobrażenia świadomości społecznej ludności chłopskiej w południowej Małopolsce po II wojnie światowej*, [w:] *Przemiany społeczne w Polsce Ludowej*, Warszawa 1965; J. Chałasiński, *Młode pokolenie chłopów*, t. 1, Warszawa 1938.

¹² J. Słomka, *Pamiętniki włościanina*, Kraków 1912.

¹³ Niektóre z tych zbiorów zostały wznowione, a nawet uzupełnione w ostatnich latach. W serii *Młode Pokolenie Wsi Polski Ludowej* wydano: *Awans pokolenia*, t. 1, Warszawa 1964; *Tu jest mój dom*, t. 2, Warszawa 1965; *W poszukiwaniu drogi*, t. 3, Warszawa 1967; *Od chłopca do rolnika*, t. 4, Warszawa 1967; *Gospodarstwo i rodzina*, t. 5, Warszawa 1970; *Pamiętniki emigrantów*, Warszawa 1973.

skiej i innych¹⁴. Autorzy ich podkreślają zgodnie, że radykalne zmiany w stosunku do ziemi i gospodarstwa rolnego zaszły dopiero na skutek przemian ekonomiczno-społecznych, jakie nastąpiły po zakończeniu II wojny światowej, postępujących procesów industrializacji i urbanizacji, gdy powstały nowe możliwości wykształcenia, zatrudnienia, kariery życiowej *etc.*

„Znaczniejsze zmiany w systemie wartości i w poglądach na ziemię i pracę — jak pisze E. Jagiełło-Łysiowa — mogły nastąpić jednak tylko w warunkach zasadniczych zmian ekonomiczno-społecznych, przełamania barier klasowych i społecznej izolacji wsi, w warunkach konfrontacji dawnej przawodowej kultury chłopskiej z zawodową kulturą miejsko-przemysłową, w warunkach urbanizacji i industrializacji kraju. Taka całościowa konfrontacja wartości zaczęła występować dopiero w epoce zmian społeczno-ekonomicznych w Polsce Ludowej”¹⁵.

W warunkach współczesnej wsi, na której krystalizują się nowe systemy wartości

„ziemia — jak pisze B. Gałęski — przestała odgrywać dominującą rolę w systemie wartości ludności wiejskiej, chociaż nie przestała w nim występować. Pojawily się natomiast wartości nowe: uznawanie kwalifikacji i zawodu, wykształcenia, wyboru dróg życiowych i osobistego szczęścia [...] pojawiło się silne poczucie egalitaryzmu obok silnego kompleksu chłopskości, poczucie prawa do równego udziału w wartościach społecznych, w dochodach, prestiżu, w wartościach kulturalnych”¹⁶.

Obecnie obserwujemy coraz częściej, że dla właściciela ziemi bodźcem do wzmożonej działalności gospodarczej jest przede wszystkim dążenie do uzyskania wysokiego dochodu pieniężnego. Ale, jak zaznacza J. Turowski:

„Od stanu, w którym ziemia i jej plody były wspólnym źródłem utrzymania przy życiu dla wszystkich mieszkańców gromady, a gospodarstwo chłopskie podstawą bytu rodziny, od ujmowania gospodarstwa jako źródła dochodów prowadziła daleka droga, w której uwłaszczenie, ogólny postęp techniczny, wejście chłopów do społeczności państwowej i narodowej [...] grały dużą rolę [...] czynnikiem, który proces ten stwarzał i pogłębiał, stanowił jego podłoże, było oddziaływanie miasta jako rynku zbytu i zakupów oraz wyższego środowiska społeczno-kulturalnego”¹⁷.

¹⁴ Por. chociażby: Dobrowolski, *Studia nad życiem społecznym...*; E. Jagiełło-Łysiowa, *Praca jako wartość w środowisku chłopsko-rolniczym*, „Wieś Współczesna”, nr 6: (136) 1968; B. Gałęski, *Przemiany społeczne wsi w Polsce Ludowej*, Warszawa 1965; J. Turowski, *Zmiany społeczne wsi a miasto. Na podstawie wsi Nasutów w okresie od roku 1800-1946*, Lublin 1949; B. Tryfan, *Problemy ludzi starych na wsi. Studium porównawcze sytuacji w Polsce i we Francji*, Warszawa 1971; „Roczniki Socjologii Wsi”, t. 3: 1964; *Stosunek mieszkańców wsi kujawskiej do ziemi. Przemiany kulturowej hierarchii wartości*. Praca zbior. pod red. B. Kopczyńskiej-Jaworskiej, Łódź 1974.

¹⁵ Jagiełło-Łysiowa, *Praca...*, s. 21.

¹⁶ Gałęski, *Przemiany...*, s. 295-296.

¹⁷ Turowski, *Zmiany...*, s. 98.

Obserwacje prowadzone współcześnie w różnych krajach zgodnie stwierdzają daleko idące zmiany stosunku mieszkańców wsi do ziemi jako podstawy zabezpieczenia egzystencji, a także degradację jej nadrędnego do niedawna miejsca w systemie wartości ludności wiejskiej¹⁸.

Badacze kultury wiejskiej podkreślają, że wartość pozaekonomiczna ziemi znacznie zmalała od chwili, gdy dobrobyt i pozycja rolnika zostały oparte w większej mierze na produkcji i dochodach, niż na fakcie samego posiadania ziemi¹⁹.

Ziemia nie jest już uważana za wykładnik pozycji społecznej i bezpieczeństwa, lecz sprowadzona została do roli towaru. Na przykład przywiązanie do ziemi, jakie żywili emigranci europejscy przybywający do Ameryki Północnej, zostało zastąpione postawą zdecydowanie ekonomiczną²⁰. Liczba rolników uważających ziemię głównie za środek produkcji rośnie również w innych krajach. Proces ten można generalnie określić jako transformację polegającą na racjonalizacji postaw wobec ziemi.

Ziemia jako obiekt wartości ma charakter wielowymiarowy, pełni wiele funkcji. Przedmiotem prowadzonych badań były przede wszystkim 2 podstawowe i jednocześnie ściśle ze sobą powiązane cechy tej wartości, a mianowicie: ekonomiczna (w rozumieniu warsztatu pracy) i współwystępująca z nią funkcja ekonomiczno-zabezpieczająca (czyli produkcyjna w procesie wytwórczym) oraz społeczno-kulturowa wraz z funkcją społeczno-prestizżową, wynikającą z samego faktu posiadania (czyli własności), od którego w przeważającej mierze uzależniona była pozycja jednostki w ramach społeczności wioskowej.

Postawy ludności wiejskiej w stosunku do ziemi jako warsztatu pracy i własności ulegają zmianie przede wszystkim pod wpływem przemian społeczno-ekonomicznych struktury badanej społeczności, oddziaływania szeroko pojętych procesów industrializacji i urbanizacji (np. przez wzrost wykształcenia, uzyskanie pozarolniczego zawodu, możliwości wyboru dowolnej drogi życiowej i kariery, oddziaływania miasta jako rynku pracy i zbytu itd.). Wpływają na nie również akty normatywne w postaci przepisów i zarządzeń administracji państwowej.

W postępowaniu badawczym dążono do odtworzenia procesu zmian postaw ludności wiejskiej w stosunku do ziemi jako warsztatu pracy oraz własności na przestrzeni około 100 lat w kilku wsiach południowo-wschodniego Mazowsza oraz do wykrycia istotnych odrębności badanej społecz-

¹⁸ Na zjawisko to w Europie zachodniej i Polsce zwracał uwagę już w okresie międzywojennym Czarnowski w *Podłoże...*, s. 174-185.

¹⁹ Niektóre z tych poglądów zostały zawarte w t. 3: 1964 „Roczników Socjologii Wsi” oraz materiałach powielonych z I Światowego Kongresu Socjologii Wsi w Dijon (Francja), sierpień 1964 r.

²⁰ E. A. Wilkening, *Wpływ przemian w rolnictwie na cele i wartości*, „Roczniki Socjologii Wsi”, t. 3: 1964.

ności w stosunku do innych. Odrębności te mogły zaistnieć przede wszystkim na skutek odmiennych warunków podłoża historycznego (wpływających m.in. na ukształtowanie się struktury psychicznej badanej społeczności — innej, niż np. na terenie Małopolski czy Śląska) oraz odmiennych warunków zewnętrznych, wynikających z usytuowania badanych wsi w bezpośrednim sąsiedztwie stolicy kraju ²¹.

Wychodząc od istniejącego stanu wiedzy założono na wstępie, że postępująca industrializacja i urbanizacja, będące głównym motorem zmian na wsi, powinny wpływać na tworzenie się nowych wzorów kariery i awansu. Dla tych, którzy zdecydowali się na emigrację, ziemia powinna mieć wartość malejącą, odwrotnie zaś, dla jednostek zdecydowanych na pozostanie na wsi i nastawionych na rolnictwo — z elementu kultury chłopskiej przekształcała się w element kultury profesjonalnej. Przed przystąpieniem do badań terenowych założono ponadto, że na właściwy obraz stosunku mieszkańców wsi do ziemi w różnych okresach czasowych rzutują w sposób zasadniczy takie czynniki egzo- i endogenne, jak historyczne i współczesne uzależnienia wynikające z systemu kulturowego oraz obowiązującego ustawodawstwa państwowego. Czynniki te były wysuwane na plan pierwszy zarówno w wykorzystanych modelowych ujęciach agrocentrycznego stosunku do ziemi, jak i procesu jego zmian. Zgodnie z tym założeniem uważano, że:

1) na stosunek do ziemi i gospodarstwa jako warsztatu pracy wpływa w sposób zasadniczy (obok stopnia jego mechanizacji, utowarowienia, dochodowości itd.) istnienie (lub brak) lokalnego i pozalokalnego rynku pracy oraz jego chłonność (czyli rozmiary);

2) na stosunek do ziemi jako własności decydujący wpływ ma obowiązujące ustawodawstwo państwowe. Od poszczególnych aktów normatywnych zależy bowiem m.in. obrót ziemią, spłaty rodzinne czy zasady dziedziczenia;

3) stosunek do ziemi jako własności i warsztatu pracy najpełniej odzwierciedlają sprawy konfliktowe „o ziemię”. Dlatego też istotnym źródłem do badań tego zagadnienia są procesy sądowe o ziemię oraz antagonyzmy zaistniałe na skutek komasacji.

Konsekwencją powyższego stanowiska było wyodrębnienie, a następnie zanalizowanie kilkunastu wskaźników przyjętych za najbardziej pomocne przy charakteryzowaniu wyżej wymienionych czynników egzo- i endogennych. Najważniejsze z nich to: stosunki rodzinne i sąsiedzkie; struktura gospodarczo-społeczna gospodarstw; charakter gospodarki rolno-hodowlanej, stopień mechanizacji i utowarowienia gospodarstw chłopskich, plany inwestycyjne związane z rozwojem rolnictwa i hodowli, mo-

²¹ A. Kutrzeba-Pojnarowa, *Tradycyjna społeczność wiejska w procesie przemian współczesnych. Studium wsi Mników powiatu krakowskiego*, Warszawa 1968, s. 8.

żliwości pracy i utrzymania ludności poza własnym gospodarstwem, sposoby przejęcia ziemi (tu zasady dziedziczenia, spłat i obrotu ziemią), stosunek do komasacji itd.

W konsekwencji przyjętych założeń i wysuniętych hipotez pytania stawiane w czasie pracy terenowej dotyczyły przede wszystkim:

1) zmian zachodzących w stosunku chłopów do ziemi jako własności i warsztatu pracy, ich bezpośrednich przyczyn, czyli czynników determinujących określone postawy, przejawów konkretnych zachowań będących efektem tych postaw;

2) roli podłoża historycznego, aktów normatywnych, czynników interwencyjnych administracji państwowej, wyspecjalizowanych organów prawnych oraz rynku pracy w kształtowaniu się postaw ludności w stosunku do ziemi jako własności i warsztatu pracy. Chodziło tu o określenie charakteru zachodzących zmian oraz ustalenie niektórych korelacji między nimi a przeobrażeniami struktury gospodarczo-społecznej wsi i stopnia ich powiązania ze światem zewnętrznym;

3) okoliczności, w jakich wartość ziemi wzrasta i maleje. W ostatnim przypadku chodziło m.in. o sprawdzenie prawdziwości hipotezy o malejącej wartości ziemi w zależności od zawodu i miejsca migracji;

4) wartości przypisywanej ziemi w sytuacjach konfliktowych, szczególnie w toku procesów sądowych oraz w sporach zaistniałych w trakcie przeprowadzonej komasacji.

Wsie południowo-wschodniego Mazowsza, w których przeprowadzono badania, cechują się zachowawczością kulturową, utrzymywaniem się szeregu treści tradycyjnych we wszystkich dziedzinach kultury (np. strój, budownictwo, folklor). Szczegółowe badania etnograficzne przeprowadzono we wszystkich gospodarstwach 3 wsi byłego pow. otwockiego (obecnie woj. siedleckie): Woli Duckiej, Woli Karczewskiej, Woli Sufczyńskiej. Wszystkie one są byłymi wsiami pańszczyźnianymi, nigdy nie czynszowanymi. Uwłaszczone ukazem z 1864 r. należały do dóbr prywatnych (folwarcznych). Badane wsie charakteryzują się małymi liczebnie rodzinami, niską jakością gleby i niedostateczną ilością łąk i pastwisk, małymi rozmiarami gospodarstw, niewielkimi działkami gruntu (gdzie gospodarstwa 3-ha, mają po 20-40 kawałków ziemi), szachownicą gruntów, prymitywnymi narzędziami pracy i zabudowaniami gospodarczymi, znaczną stałą emigracją do Warszawy (do ok. 1954 r.), wysokim odsetkiem ludności chłopo-robotniczej. Do 1945 r. koegzystowały na tych terenach z gospodarką chłopską drobne folwarki szlacheckie. W 1970 r. na wniosek mieszkańców we wsiach tych podjęto pierwsze w ich historii próby komasacji gruntów. Była to równocześnie pierwsza po wojnie tego typu akcja przeprowadzona na terenie byłego pow. otwockiego i jedna z nielicznych w całym byłym woj. warszawskim.

Podstawową bazę źródłową, wykorzystaną w pracy badawczej, sta-

nowiły materiały terenowe zbierane w latach 1963-1973; materiały GUS ze spisu powszechnego 1970 r.; materiały GRN w Kołbieli i Gliniance; materiały referatu scaleniowego Powiatowego Biura Geodezji w Otwocku; akta archiwalne Wydziału Cywilnego i Karnego Sądu Powiatowego w Otwocku z lat 1925-1970; obserwacja uczestnicząca w kilkunastu aktualnie toczących się procesach sądowych „o ziemię”. Wykorzystano również niektóre ustalenia i dane źródłowe zawarte w literaturze dotyczącej tych terenów.

Najważniejsze ustalenia wynikające z analizy zebranych materiałów²² są następujące:

1. Przeprowadzone badania oraz studia porównawcze prac autorów podejmujących podobną problematykę w odniesieniu do innych terenów Polski (m.in. K. Dobrowolskiego z Małopolski i Podhala) wykazały, że posiadanie tzw. lepszych praw do ziemi lub przejście na czynsz²³ przez pańszczyźnianą ludność chłopską jest równoznaczne z efektywniejszą

²² Całość wykonanych prac badawczych (szczegółowe pytania, odpowiedzi, założenia metodyczne itd.) i ich wyniki opracowano w formie maszynopisu podzielonego od strony formalnej na 3 części integralnie ze sobą powiązane. W części I omówiono zagadnienia związane z ziemią jako podstawowym warsztatem pracy na tle ogólnych uwarunkowań historyczno-ekonomicznych i kulturowych od uwłaszczenia po współczesność oraz stosunek mieszkańców wsi do ziemi jako warsztatu pracy wynikający z tych uwarunkowań. Zgodnie z założeniami przyjętymi na wstępie prac analizie poddano tu: strukturę gospodarczo-społeczną badanych wsi; gospodarkę rolno-hodowlaną ze szczególnym uwzględnieniem procesu wprowadzania nowych odmian roślinnych, modernizacji i mechanizacji; powiązania gospodarcze z lokalnym i pozalokalnym rynkiem pracy oraz fakty i opinie odnośnie do stosunku mieszkańców wsi do podstawowego warsztatu pracy — ziemi. W części II poruszono problemy związane z ziemią jako własnością (wraz z genezą tej własności), nawiązując do obowiązujących aktów normatywnych i przepisów szczegółowych, którym chłop jako właściciel ziemi musiał się podporządkować, a które rzutowały na jego stosunek do ziemi. Poddano tu analizie i omówiono zagadnienia formalnego i nieformalnego obrotu ziemią, zasady dziedziczenia, spłat i alimentów, postawy w stosunku do ziemi wynikające ze sposobu objęcia gospodarstwa oraz stosunek mieszkańców wsi do obowiązującego ustawodawstwa spadkowego. Rozważania zawarte w części II obejmują również okres od uwłaszczenia po lata 70-te b. stulecia. W części III omówiono stosunek mieszkańców wsi do ziemi jako warsztatu pracy i własności w sytuacjach konfliktowych. Analizie poddano w niej procesy sądowe „o ziemię” oraz sytuację antagonistyczną, jaka zaistniała po przeprowadzonej komasacji. Chronologicznie część ta obejmuje ostatnie 70-lecie, ale największy nacisk położono w niej na wydarzenia współczesne.

²³ Począwszy od XV w. chłop we wsiach lokowanych na prawie niemieckim mógł otrzymać za pieniądze tzw. lepsze prawo do ziemi, inaczej zwane zakupnym. Ograniczało ono bardzo samowolę pana, który chcąc usunąć z ziemi prawo takiego chłopca musiał od niego wykupić przedtem „lepsze prawo”. W warunkach gospodarki towarowo-pieniężnej zamożniejsi chłopcy mieli niejednokrotnie możliwość uwolnienia się od stosunku poddańczego, na drodze wykupienia pełnych praw własności ziemi. Posiadanie na własność ziemi pozwalało im na przekazywanie jej dzieciom, a nawet na przedostanie się do stanu szlacheckiego.

i bardziej świadomą działalnością gospodarczą ludności tych wsi niż we wsiach, których mieszkańcy praw takich nie mieli czy nie byli oczynszowani. Chłopi pańszczyźniani badanych wsi południowo-wschodniego Mazowsza nie posiadali lepszych praw do ziemi, a gospodarstwa ich nie były oczynszowane. Wyposażenie w ziemię (szczególnie w przypadku nowo powstałego małżeństwa) leżało w gestii dworu. Dopiero mocą ukazu uwłaszczeniowego z 2 III 1864 r. chłopi badanych wsi nabyli prawo własności do uprawianej ziemi. Od tej pory mogli nią dowolnie dysponować: przekazywać dzieciom, zamieniać, sprzedawać itd., zgodnie z przywilejami Kodeksu Napoleona. Nieposiadanie przez tutejszą ludność pańszczyźnianą lepszych praw do ziemi oraz nieoczynszowanie gospodarstw wpływa nie tylko na ograniczenie umiejętności oceny ziemi (czyli warsztatu pracy) jako źródła dochodu, ale równocześnie hamuje rozwój przedsiębiorczości, samodzielności i inicjatywy gospodarczej jeszcze w kilkadziesiąt lat po uwłaszczeniu oraz opóźnia wykształcenie się tradycji posiadania i dziedziczenia ziemi.

2. Struktura gospodarczo-społeczna badanych wsi po uwłaszczeniu, informująca przede wszystkim, z jaką kategorią ludności oraz gospodarstw (inaczej warsztatów pracy) i ich samodzielności ekonomicznej mamy do czynienia w wyniku reformy 1864 r., wykazuje istnienie obok niezbyt dużych majątków folwarcznych znacznej ilości drobnych gospodarstw chłopskich (3-5 ha), wśród których posiadające łącznie po 10 ha ziemi uchodziły za bardzo bogate. Statystyczne dane porównawcze z kilku przekrojów czasowych, uzupełnione informacjami z wywiadów terenowych, świadczą o szybko pogłębiającym się procesie rozdrobnienia gospodarstw chłopskich w latach następnych, pociągających za sobą — obok skutków ekonomicznych odczuwanych w każdym z nich — gwałtowny wzrost ludności zbędnej produkcyjnie. Bezpośrednią przyczyną tego stanu rzeczy są działy rodzinne i nieformalny obrót ziemią. Postępujący proces rozdrabniania gruntów, charakterystyczny dla zmian struktury gospodarczo-społecznej całego Mazowsza, pozwala wnioskować, że nacisk na posiadanie ziemi i gospodarstwa na terenie badanych wsi był w ciągu ostatnich kilkadziesiąt lat duży, ale zmienny. Dynamika rozdrabniania gruntów wykazuje, obok okresów nasilenia, lata wyraźnego zahamowania tego procesu. Na przykład wyraźny spadek działów gospodarstw następuje tam w latach 1944-1954, natomiast ich gwałtowne nasilenie (przede wszystkim przez działy nieformalne) w latach 1954-1970.

3. Niska jakość gleby (IV—VI klasy), brak łąk i pastwisk, znaczne rozdrobnienie gruntów (gospodarstwa 3 ha składają się z ponad 20 kawałków), a co się z tym wiąże prymitywne techniki i narzędzia pracy oraz niewielka wydajność z ha (wynosząca dla 4 zbóż 17-21,5 q, a ziemniaków 160-190 q) z trudem tylko pokrywająca potrzeby samożywienia rodzin chłopskich, wpływają na fakt, że produkcja rolno-hodowlana na omawianym terenie od uwłaszczenia po lata 70-te naszego stulecia

ma charakter przede wszystkim ekstensywny. Podstawowy warsztat pracy — gospodarstwo rolne, wykazując znaczne opóźnienie gospodarcze w porównaniu z innymi dzielnicami kraju, nie przejawia nawet symptomów profesjonalizacji. Na przykład do lat 70-tych w 3 badanych wsiach nie było ani jednego rolnika specjalizującego się w ściśle określonym kierunku produkcji rolno-hodowlanej. O żadnym z tutejszych mieszkańców (właścicielej ziemi) nie można powiedzieć, że w swej działalności gospodarczej zmierzał do profesjonalizacji w zawodzie rolnika. Wskaźnikiem pozytywnego stosunku do ziemi i gospodarstwa, a tym samym postaw skierowanych „ku gospodarstwu”, jest m.in. tempo mechanizacji, wyposażenie w narzędzia i maszyny rolnicze, stan budynków inwentarskich, inwestycje i realne plany inwestycyjne w zakresie rolnictwa czy hodowli, modernizacja upraw *etc.* Świadczą one równocześnie o wysokiej wartości ziemi. W przypadku badanych wsi w ciągu omawianego okresu postęp w zakresie modernizacji gospodarstw był niewielki i bardzo powolny. Ludność ograniczała do minimum swoje potrzeby nie mając funduszy na jakiegokolwiek poważniejsze przedsięwzięcia inwestycyjne. Wyraźniejszy postęp w tym zakresie zaznaczył się po II wojnie światowej w latach 50-tych, gdy mieszkańcy tutejszych wsi zaczęli uzyskiwać większe wpływy pieniężne z pracy pozarolniczej. W latach 70-tych na skutek zniesienia obowiązkowych dostaw na rzecz państwa, nowej polityki cen (w zakresie zasad skupu żywca) oraz wejścia w życie ustawy o uregulowaniu własności gospodarstw, czyli w wyniku oddziaływania czynników interwencyjnych, wzrosło wśród mieszkańców badanych wsi zainteresowanie przedmiotową (czyli instrumentalną) wartością ziemi. Zmiana sposobu gospodarowania według opinii zainteresowanych jest możliwa jednak dopiero po przeprowadzeniu komasacji.

4. Lokalny rynek pracy na południowo-wschodnim Mazowszu w latach 1864-1945 cechują stosunkowo niewielkie rozmiary oraz ograniczenie prawie wyłącznie do zajęć sezonowych, wykonywanych na folwarku, a wynagradzanych w naturze i pieniądzu. Tylko dla nielicznej grupy robotników dworskich jest on względnie stały. O jego powszechności i trwałości zdecydowało przede wszystkim słabe uprzemysłowienie całej okolicy, a tym samym brak możliwości uzyskania innych zajęć dodatkowych, nie pociągających konieczności opuszczenia rodzinnej wsi. Rozwijający się bowiem nieopodal wielkomięjski przemysł warszawski — z braku tras i środków dojazdowych — wymagał migracji ze wsi (stałej lub sezonowej). Decyzje o opuszczeniu wsi podejmowali z reguły tylko ludzie nie obciążeni jeszcze rodziną oraz ci wszyscy, którzy ziemi nie posiadali wcale. Chociaż i ta ostatnia grupa mieszkańców wsi w sytuacji, gdy miała już założone własne rodziny, starała się raczej o pracę w charakterze stałych robotników folwarcznych, a nie o pracę robotników miejskich. Istnienie lokalnego rynku pracy, jakim były okoliczne dwory aż do 1945 r., jest istotnym czynnikiem hamującym podejmowanie

decyzji o opuszczeniu wsi przez ludność produkcyjnie zbędną w rodzinnych gospodarstwach, ale obciążoną własną rodziną, dzięki czemu szereg potencjalnych wychodźców pozostawało nadal związanych z ziemią jako warsztatem pracy. Po zakończeniu II wojny światowej lokalny rynek pracy przestał tu istnieć.

5. Bliskość i dostępność pozalokalnego rynku pracy (szczególnie Warszawy) były bezpośrednią przyczyną tego, że stała migracja zarobkowa (czyli bezpowrotne opuszczenie ziemi jako warsztatu pracy, a nawet własności), obserwowana współcześnie jako masowa w innych dzielnicach kraju, rozpoczęła się tu na większą skalę już na przełomie XIX i XX stulecia. Jej nasilenie obserwujemy w latach 20-tych i 30-tych naszego wieku. Została ona zahamowana dopiero w latach 50-tych poprzez administracyjne ograniczenia meldunkowe w Warszawie i strefie podstołecznej. Od ok. 1954 r. formą powszechną zawodowego ruchu ludności są codzienne dojazdy do pracy połączone ze stałym zamieszkaniem we wsi. Ziemia i gospodarstwo nie były więc jedynymi możliwościami zabezpieczenia egzystencji dla mieszkańców tutejszych wsi, ponieważ istniała zawsze alternatywa migracji do miasta, z której — jak wykazały badania — w ogromnej większości korzystano. Dostęp do pozarolniczych źródeł utrzymania zadecydował o tym, że stosunkowo szybko po uwłaszczeniu ilość posiadanej ziemi przestała decydować o powodzeniu ekonomicznym. Dewaluację znaczenia ziemi jako podstawowego źródła egzystencji powodował tu więc od kilkudziesięciu lat stały wzrost atrakcyjności dużego centrum miejskiego. Sytuacja przymusowa, jaka zaistniała na terytorium badanych wsi, polegająca na administracyjnym zatrzymaniu w ich granicach potencjalnych wychodźców, powoduje dalszy ciąg ich zależności od wartości zabezpieczającej ziemi oraz warunków życia w środowisku wiejskim (w znaczeniu środowiska społeczno-bytowego i przyrodniczego). Dla obecnych mieszkańców ziemia nie jest jedynym i wyłącznym środkiem zabezpieczenia egzystencji, ale jest miejscem zamieszkania i przebywania nieomal przez całe życie. Właśnie ten jej walor powoduje szereg daleko idących konsekwencji kulturowych, społecznych i ekonomicznych, a w tym m.in. jej znaczenie jako źródła konfliktów.

6. Charakter tutejszej rodziny i całej społeczności, będącej przede wszystkim społecznością otwartą, powodował brak wewnętrznej konsolidacji (a zatem również i wewnętrznej identyfikacji jednostki z grupą społeczną) oraz silniejszej więzi terytorialnej. Istniejąca sytuacja nie sprzyjała formowaniu się pozytywnych opinii o wsi jako środowisku społecznym.

7. Ziemia jako własność posiada kilka cech charakterystycznych, m.in. jest przedmiotem zakupu, dziedziczenia, podziału, sprzedaży, prestiżu i bogactwa. Z chwilą więc, gdy chłop staje się jej prawnym właścicielem, może w pełni korzystać ze wszystkich właściwości, które ziemia jako własność posiada. W całkowicie dowolnej w tym zakresie działalności

jest on jednak w znacznym stopniu ograniczony przez istniejące akty normatywne oraz obowiązujące prawo zwyczajowe. Stosunek do ziemi jako własności był więc warunkowany (i jest nadal) obowiązującym prawem zwyczajowym i aktami normatywnymi w zakresie posiadania ziemi, jej zakupu, dziedziczenia, możliwości zagospodarowania, zabudowy itd. Równocześnie w zależności od perspektywy dziedziczenia lub też kierowania czy niekierowania gospodarką, różnicują się postawy ludności wiejskiej w stosunku do ziemi jako warsztatu pracy.

8. Według archiwalnych akt sądowych oraz indywidualnych wywiadów terenowych w badanych wsiach południowo-wschodniego Mazowsza od uwłaszczenia do lat 50-tych XX w. sprawy sporne o grunt orny są sporadyczne. Ich ilość gwałtownie wzrasta po 1954 r., gdy nasilają się zatargi o siedliska i odszkodowania za ziemię przejętą przez państwo pod zabudowę miejską Otwocka czy Mińska Mazowieckiego. Procesy sądowe o ziemię, które są wskaźnikiem stosunku do ziemi jako własności i warsztatu pracy są równocześnie interesującym źródłem informacji o swoistej obyczajowości i zachowaniach ludności wiejskiej. Wskazują one na istnienie ściśle określonych norm postępowania w rodzaju specyficznego kodeksu honorowego. Nieprzestrzeganie jego zasad prowadzi do zadrażnienia sytuacji konfliktowej, a w dalszych konsekwencjach nawet do spraw sądowych cywilnych, a często i karnych.

9. W sytuacjach konfliktowych postawy względem ziemi i gospodarstwa wykazują zasadniczą różnicę między zachowaniem i działaniami a deklaracjami werbalnymi. Przy tym ich formowanie się nie zależy od takich czynników, jak wiek, płeć, wykształcenie, wysokość dochodu czy wielkość posiadanego gospodarstwa, ale przede wszystkim od czynników emocjonalnych oraz posunięć administracji państwowej i organów zarządzania, a tylko w niewielkim stopniu od posiadanego zatrudnienia pozarolniczego. Na przykład analiza 4 podstawowych grup postaw w sytuacji konfliktowej zaistniałej w wyniku przeprowadzonej komasacji wykazała następujące zależności: a) postawy w stosunku do przeprowadzonej komasacji nie są uzależnione od płci, wieku, wykształcenia, ilości kawałków gruntu, wielkości gospodarstwa, kategorii użytków, wysokości uzyskiwanego dochodu i płaconych podatków przed i po scaleniu; b) istnieje pewna niewielka zależność między posiadanym zatrudnieniem pozarolniczym a neutralną postawą (a nawet brakiem zainteresowania) w stosunku do przeprowadzonego scalenia; c) zależność między pokrewieństwem a zajmowaną postawą przejawia się w linii prostej, tzn. te same postawy charakteryzują jedynie małą dwu-, maksimum trzypokoleniową rodzinę, pracującą w jednym gospodarstwie, a nie są one identyczne z postawami dalszych krewnych, nawet stryjecznego rodzeństwa; d) istotne znaczenie dla zajęcia jednej z określonych postaw w stosunku do komasacji odegrały natomiast czynniki emocjonalne, działalność inter-

wencyjna organów administracyjnych oraz klasyfikacja gruntu z lat 60-tych naszego stulecia.

10. W rejonie, o którym mówimy, pozostającym pod bezpośrednim wpływem miasta, pojawiła się stosunkowo wcześnie (bo już w latach 20-tych b. stulecia) degradacja ziemi oraz jej funkcja ujemna. U części tych, którzy na ziemi pozostawali wbrew własnej woli i chęci, stosunek do ziemi i gospodarstwa wynikał z braku innych możliwości życiowych. Był to ich swoisty los, chociaż byli oni świadomi wyboru innej kariery, którym kierowało się ich rodzeństwo. Jednocześnie osobowość i mentalność tych wszystkich, którzy pozostawali przy pracy na ziemi, kształtowała się na podstawie poczucia własności ziemi, stanowiącego do dziś istotny składnik chłopskiego systemu wartości.

Ogólne stwierdzenia, jakie się nasuwają, są następujące:

1. Ziemia nie traci wartości autotelicznej, a tym bardziej przedmiotowej (instrumentalnej) w układach gospodarczych, w których jest jedynym warsztatem zaspokajającym potrzeby — podstawą utrzymania. Natomiast traci tę wartość wówczas, gdy istnieją możliwości innej egzystencji czy odmienne wzory kariery. Funkcje ekonomiczno-zabezpieczające ziemi, przejmowane są coraz częściej przez zawody pozarolnicze. Zjawisko to zachodzi równocześnie we wszystkich kategoriach gospodarstw, niezależnie od ich struktury ekonomiczno-społecznej. Wartość ujemna ziemi jest widoczna w postawach tych wszystkich, którzy wbrew własnym aspiracjom życiowym i przekonaniom o innej „miejskiej” karierze zostali zatrzymani poprzez zarządzenie administracyjne (lub inne wypadki losowe) w rodzinnej wsi. Ziemia nie stanowi dla nich wartości odczuwanej, chociaż często się zdarza, że jest ona za wartość przez nich uznawana (ale wyłącznie jako wartość instrumentalna). Natomiast w żadnej sytuacji gospodarczej, społecznej i kulturowej ziemia nie traci tutaj swej wartości prestiżowej w znaczeniu własności.

2. Dotychczasowe ujęcia kładą zbyt duży nacisk na wartość ziemi „samą w sobie” oraz irracjonalne (emocjonalne) przywiązanie chłopów do ziemi. Ten ostatni pogląd w przypadku omawianych wsi został znacznie podważony m.in. przez wyłącznie racjonalne argumenty, jakie wysuwali mieszkańcy zarówno w przypadku walki o serwituty, podział gospodarstw czy też obecnie o uzyskanie siedliska pod zabudowę. O ich racjonalnych postawach świadczy również powszechna już pod koniec XIX w. świadomość realizacji 2 odmiennych modeli kariery życiowej: prowadzenie rentownego gospodarstwa nie obciążonego splatami i podatkami (na wzór dobrze prosperującego niewielkiego folwarku dworskiego) lub migracja stała do miasta.

3. W sytuacjach konfliktowych ziemia ma głównie znaczenie wartości nadrzędnej (autotelicznej), przy czym najwyraźniej uwidocznia się wówczas obok wartości instrumentalnej jej wartość prestiżowa w sensie własności.

4. W określonych sytuacjach społeczno-administracyjnych (np. przy zastrzonych przepisach meldunkowych w dużych miastach), wzrasta gwałtownie wartość ziemi jako miejsca zamieszkania, środowiska społecznego, rekreacji (np. taka sytuacja powstała na terenie badanych wsi na skutek zamknięcia administracyjnych granic Warszawy oraz w wyniku ekspansji miasta na dotychczasowe tereny wiejskie). Dlatego też nie w każdej sytuacji wpływ miasta (i związanych z nim procesów industrializacji i urbanizacji) jest negatywny na stosunek do wartości ziemi i pociąga jej degradację. Wręcz przeciwnie, jednocześnie obserwować można gwałtowny wzrost jej wartości instrumentalnej, doskonale widoczny w procesach sądowych „o ziemię”.